

Kur'an-ı Kerim Eğitim ve Öğretiminde Lafız ve Mananın Yerine Dair Bazı Değerlendirme ve Tespitler*

Halil İbrahim ÖNDER¹

Öz: Kur'an-ı Kerim'in eğitim ve öğretimi bizzat Hz. Peygamber'in başlattığı ulvi bir çaba olarak Asr-ı saadet ve sonrasında Müslümanların en önemli ilmî faaliyetleri içinde yer almıştır. Hatta Müslüman toplumlarda ilim geleneği Kur'an öğretimiyle başlatılmış çocuklar öncelikle Kur'an öğrenmeye yönlendirilmiştir. Bütün ilim mirasının sünnetle birlikte temelini oluşturan Kur'an-ı Kerim'in doğru telaffuz edilmesi ve seslendirilmesinin öğretimine öncelik verilmesi namazın kılınabilmesine imkân sağlaması ve Kur'an'ın nesilden nesile aktarımının sürmesi açısından önem arz etmektedir. Bu husus Kur'an'ın lafzının öğretimine ayrı bir ehemmiyet verilmesini gerektirmiştir. Bu itibarla ilk yıllardan bu yana şifahi aktarım esas olmakla birlikte konuya dair yazılı müktesebat da zamanla oluşarak *Tecvid* ve *Kıraat* ilimleri doğmuş ve bu alanla ilgili bilgi ve deneyimler nesilden nesile teorik ve pratik olarak aktarılmıştır. Lafız ve manasıyla bir bütün olan Kur'an'ın eğitimi öncelikle tilâvet/telaffuz öğretimiyle başlamakta ve günümüz örgün eğitim içindeki Kur'an-ı Kerim derslerinde de öncelikle ilahî kelâmın doğru ve usulünce okuyuşunun öğretilmesi hedeflenmektedir. Ancak son zamanlarda Kur'an'ın manasının anlaşılmadığı gerekçesiyle Kur'an-ı Kerim derslerine bir meal dersi gibi yaklaşıldığı bunun da Kur'an'ı anlama noktasında çözüm olmadığı gibi lafız öğretimini de olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Bu makalede lafız ve mana olgusu Kur'an eğitimi ve öğretimi açısından ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim, eğitim-öğretim, lafız-mana, tilâvet, kıraat.

Some Evaluations and Findings about the Place of Words and Meaning in the Our'anic Education and Training

Abstract: Education and training of the Qur'an, as a divine effort that was initiated by the Prophet himself, was one of the most important scientific activities of Muslims during and after the Age of Bliss. In fact, in Muslim societies, scientific activity was initiated by teaching the Qur'an, children were firstly taught the Qur'an. Prioritization of education of correct pronunciation and vocalization of the Holy

* Bu çalışma yazarın, "Cumhuriyet Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Kur'an-ı Kerim Eğitim ve Öğretimi" isimli doktora tezinin ilgili bölümlerinden istifade edilerek üretilmiştir.

¹ Öğretim Görevlisi, Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, halili@comu.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-5473-198X

Qur'an which constitutes the basis of entire scientific heritage together with Sunnah, has importance because of the reasons like correctness of prayer and continuity of transmitting the Qur'an across generations. The Qur'an is a whole with its words and meaning and the Qur'anic education begins with teaching of the words; it is primarily aimed to teach the correct and proper reciting of the Qur'an, in Qur'an courses within contemporary formal education as well. However, lately, with impact of claims that teaching of words is an obstacle to understand Qur'an or the meaning is essential and with the justification that the meaning of the Qur'an is not understood; it is observed that Qur'anic courses are being treated as like translation of the Qur'an courses; and this is not a solution in terms of understanding the Qur'an as well, it also affects teaching of the words negatively. In this paper, phenomenon of words and meaning will be discussed in terms of education and training of the Qur'an.

Keywords: Qur'an, education-training, word-meaning, recitation, reading.

Giriş

Yüce Allah'ın Hz. Cebrail vasıtasıyla insanlığa yol gösterici, rehber ve öğüt olmak üzere Hz. Peygamber'e vahyettiği Kur'an-ı Kerim, son ilâhi hitap ve kitap olma özelliğini taşımaktadır. Kur'an-ı Kerim öğretiminin, Hz. Peygamber tarafından ayrı bir önem atfedilerek sürekli teşvik edildiğini gören ilk müminlerle onları takip edenler bu öğretime ve bu öğretimin konusu olan her şeye (Kur'an, talebe, hoca, mekân, kurum, faaliyet) sahip çıkmışlardır.

Kur'an öğretiminin Allah Teâlâ'nın sözlerinin doğru ve güzel okunmasını konu edinmesi, bu öğretimin önemini ve üzerinde özenle durmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca ibadet edebilmek için doğru bir kıraatin şart olması, bu eğitim faaliyetini sürdürmenin kifâî bir farz olarak değerlendirilmesi² gibi hususlar da bu faaliyete gösterilen önemin İslam tarihi boyunca sürmesini üstelik hoca, talebe ve kitaplarının da daima mevcudiyetini gerektirmiştir. Bu sebeple şifahi aktarım esas olmakla birlikte kitabi bilgiler ve müktesebât da zamanla oluşarak *Tecvid* ve *Kıraat* ilimleri doğmuş ve bu alanla ilgili bilgi ve deneyimler nesilden nesile teorik ve pratik olarak aktarılmıştır.

Kur'an'ın lafzını öğrenme ve ezberleme noktasında ilk zamanlarda en azından temel düzeyde mana da anlaşıldığı için sorun yaşanmamıştır. Ancak fetihlerle birlikte yeni Müslüman olan milletlerin dillerindeki farklılık sebebiyle lafız ve mana ayrımı söz konusu olmuş ve Kur'an'ın lafzı öncelikle öğrenilirken mana için Arapça öğrenmek gerekli hale gelmiştir. Bir medrese geleneği olarak İslâmî ilimlerin önce Kur'an lafzının öğrenimi hatta ezberlenmesiyle başlaması ve daha sonraki safhalarda Arapça, fıkıh, hadis ve tefsir disiplinleriyle sürmesi şeklindeki usulün inkıtaa uğraması neticesinde Kur'an'ın lafzını öğrenen kimselerin mana ile irtibatının gittikçe kopması söz konusu olmuştur.

Lafız ve mana arasındaki bu irtibat kopukluğu sebebiyle bazı çözüm stratejileri geliştirilmiş ve bu amaçla Kur'an'ın lafzî öğretimini konu alan derslerde Kur'an mealine de yer verme yoluna gidilmiştir. Halbuki lafzın öğretimini esas alan derslerin meal dersi haline getirilmesi, çözüm olmaktan ziyade lafız öğretimini de olumsuz yönde etkilemektedir. Üstelik yaygın bir anlayış olarak lafzı mananın karşısında konumlandırma ve lafızla uğraşmak yerine mana ile ilgilenme şeklindeki

---

² Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekr es Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2008), 211.

düşünce lafız ile manayı birbirine zıt görmeyi tazammun etmektedir. Halbuki lafız mananın kalıbı, mana ise lafzın ruhu olup bunları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu birliktelikten yola çıkarak temelde lafzın öğretimini konu alan derslerin meal dersi haline getirilmesi çözüm olmadığına hatta lafız öğretimini de olumsuz etkilediğine göre bu hususa daha kalıcı çözümler üretmek gerekmektedir. Bu makalede öncelikle Kur'an-ı Kerim'in okunma keyfiyetlerine değinilerek örgün eğitimdeki Kur'an-ı Kerim ders saatleri ve programlarıyla lafız-mana ekseninde Kur'an-ı Kerim eğitim ve öğretimi değerlendirilecektir.

1. Kur'an-ı Kerim'i Okuma Biçimleri/Keyfiyeti

Müslümanın hayatında vazgeçilmez bir yere sahip olması gereken Kur'an-ı Kerim'in okunması denilince farklı okuma biçimleri akla gelebilmektedir. Daha çok lafzî okumanın anlam alanına giren ibadet veya geçmişlere rahmet temennisi için dua amacıyla Kur'an'dan bazı ayet ve sûreleri tilavet etme yanında Kur'an'ı okuyup anlayarak hükümlerini tatbik etme amaçlı okuyuşlar da vardır.

Kur'an'da, *okuma* fiilini ifade etmek üzere kullanılan tilavet, kıraat, dirâset, tertil ve temennâ kelimelerinden *kıraat*, *tilâvet* ve *tertil* kavramları³ Kur'an okuma fiili için ülkemizde de kullanılan kavramlardır. Kıraat ilminde otorite kabul edilen kıraat imamlarının her birinin naklettiği okuyuşa ve okuyuşların öğrenilmesine kıraat ismi verilmiştir.⁴ Karâe (قرأ) kökünden gelen ve sözlükte toplamak, bir araya getirmek gibi anlamları olan kıraat kelimesi, Kur'an okumayı ifade etmek üzere Kur'an'da en çok kullanılan lafızdır.⁵

Dağa doğru tırmanan bir yol misali zikzaklı bir yürüyüşle yol almaya benzetilen⁶ *tilavet* ise sözlükte takip etmek, peşinden izince gitmek, tâbi olmak gibi anlamlara gelmektedir.⁷ Tilavet, okuma fiilindeki takip anlamını da ihtiva ettiğinden zamanla okumaya hatta sadece kutsal kitapları okumaya delalet etmiş⁸ ve tilavet denilince Kur'an okuma fiili anlaşılır olmuştur.

Kelime anlamı olarak düzen, intizam, ahenk, sözün güzel söylenmesi, kelimelerin kolay ve doğru bir şekilde telaffuz edilmesi gibi manalara gelen *tertil* ise Kur'an için kullanıldığında harflerin çıkış yerlerine riayet ederek doğru okumayı, kıraat esnasında nerede, nasıl durulması gerektiği yanında sesin kısılacağı yerleri bilmeyi ifade etmektedir.⁹

Bunların yanında Kur'an'ı Kerim'i doğru ve güzel okumaya yönelik bazı okuyuş usulleri vardır. Bu usullerden biri olan *hadr*, tilavet ve tecvid kaidelerine uymak kaydıyla en süratli okuyuşu ifade ederken *tahkik*, en yavaş, *tedvir* ise bu iki okuyuşun arasında bir hızı ifade etmekte ancak her üç tilavet usûlünde de kaidelere uygun olmak ön koşul olarak zikredilmektedir.¹⁰ Bu kavramların

³ Bk. Seyyid Ahmed Abdulvahid, "Kur'an'ı Kerim'de Okuma (Kıraat) Lafızları", çev. Ali Akpınar, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (15 Aralık 1998), 199-235.

⁴ Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları* (Bursa: Emin Yayınları, 2010), 303.

⁵ Abdulvahid, "Kur'an'ı Kerim'de Okuma (Kıraat) Lafızları", 199-235.

⁶ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV, 2000), 20.

⁷ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn Müratteben Alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İmiyye, 2002), 1/189.

⁸ Abdulvahid, "Kur'an'ı Kerim'de Okuma (Kıraat) Lafızları", 199-235.

⁹ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, 2/96; Seyyid Muhammed Murteza el-Huseynî Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdülfettah el-Huluv (Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1997), 29/32-33.

¹⁰ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İmiyye, ts.), 1/205-210; Suyûtî, *el-İtkân*, 212; Nihat Temel, *Kırâat ve Tecvid İstılahları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 68-69,155,160,163.

arasına dahil edilen tertil bazen tahkik yerine kullanılmaktadır. Kanaatimizce tertil, harflerin doğru telaffuz edilmesi ve manayı düşünerek okumak şeklindeki her iki anlamıyla da bütün okuma biçimlerine eşlik etmesi gereken bir kavramdır. Dolayısıyla tilavette hadr, tedvir veya tahkik okuyuşlarından hangisi seçilirse seçilsin bunlar mutlaka tertil eşliğinde icra edilmelidir. Tertilin tahkikle daha çok anılması ise yavaş okuyuşun tertil için daha uygun olması sebebiyle olsa gerektir. Nitekim tertilin tahkikten farklı olduğu, tahkikin talim ve temrin için tertilin ise tedebbür, tefekkür için olduğu ifade edilmektedir.¹¹

Müslümanların Kur'an okuma alışkanlıklarını ve günümüzde bu konudaki uygulamaları farklı ayrımlara tâbi tutanlar olmuştur. Nitekim bu anlamdaki bir çalışmada, Kur'an'ın hem zihinlere hem de kalplere hitap eden yapısıyla çift yönlü olduğu vurgulanmıştır. Bu çift yönlülük ise tecvid, ses gibi şartlar aranmaksızın daha çok Kur'an'ı anlama odaklı okuma olarak *kıraet*; edâ, sedâ, tecvid, tavır gibi hususlara riayetin şart olduğu *tilavet* ismiyle iki tür okuyuşla izah edilmiştir. Kur'an'ı Kerim'de her iki kökten emirlerin gelmesi sebebiyle iki okuyuşun da emredildiği, hatta cemaatle sessiz kılınan öğle namazlarının *kıraet* türünün, cemaatle cehrî kılınan sabah, akşam ve yatsı namazlarının ise *tilavet* türünün bir gereği olduğu da zikredilmiştir.¹²

Kur'an okumanın keyfiyetinin üçlü bir tasnife tâbî tutulduğu bir başka ayrımda ise fiilî, tedebbüren ve lafzî okuma isimlerinin verildiği okuma çeşitlerinin her birinin ayrı ayrı değerine vurgu yapılmaktadır. Zihnî bir okumadan ziyade teslimiyeti içeren fiilî okumanın Kur'an'ın temel öğretilerini içselleştirip gereğini yapmayı, onunla amel etmeyi ifade ettiği belirtilmektedir. Kur'an'ın mana ve mesajlarına muttali olmak için tedebbür amaçlı ikinci okuma şeklinin ise daha çok tertil olarak isimlendirilen okuma usulünü ifade ettiği vurgulanmaktadır. Üçüncü olarak lafzî/teberrüken okumanın zikredildiği çalışmada özellikle modern dönemde *Kur'an'ın anlamıyla buluşmak* adı altında lafzî okuma türüne karşı onun hiçbir kıymetinin olmadığını ihsas ettirecek derecede yanlış bir tepki olduğu ifade edilmektedir. Daha sonra da bunların birbirlerinin zıttı olmadıkları ve anlamı bilinmese dahi Yüce kudretin ilahi hitabı olarak lafızların mutlak surette insan üzerinde derin tesirler icra edip huşûya sebep olacağı bildirilmektedir.¹³

Bu aktardığımız tasniflere benzer farklı tasnifler de yapılabilir. Nitekim İbnü'l-Cezeri (833/1429), Kur'an okuma bakımından insanların durumunu, olması gerektiği gibi güzel okuyanları ifade etmek üzere me'cûr (ecir sahibi) olanlar, dilinin dönmemesi gibi sebeplerle olması gerektiği gibi okuyamayanları mazur olanlar, imkân olduğu halde okumayanları ise günahkâr anlamında âsim olanlar şeklinde üçlü bir tasnifle anlatmıştır.¹⁴ Ancak genel itibarıyla Kur'an okuma denildiğinde *lafzî okuma*, okunan ayetlerin manasını anlamaya dayalı *anlam odaklı okuma* bir de okunan Kur'an'ın içerdiği mesajları *hayata aksettirme*, onunla amel etme safhalarının ön plana çıktığı görülmektedir. Günümüzde modern anlayışların tesiriyle anlama odaklı okumanın lafzî okumanın karşısında konumlandırılarak lafzî okumayı değersiz addetme anlayışının yaygınlaştığı müşahade edilmektedir.

¹¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 212.

¹² Bk. Emin Işık, "Tarihî Gelişimi İçinde Kur'an Öğretimi", *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 65-69.

¹³ Bk. Münteha Maşalı, "Kur'an Okumanın Keyfiyeti ve Okuma Düzeyleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Usul İslam Araştırmaları* 15/15 (2011), 75-89.

¹⁴ Bk. İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/ 210-211.

2. Örgün Eğitim Kur'an-ı Kerim Ders Saatleri

Kur'an-ı Kerim eğitim ve öğretimi cumhuriyet dönemiyle birlikte daha çok yaygın eğitim anlamında Kur'an Kurslarına bırakılmış ve bunun yanı sıra kişisel gayretlerle de sürdürülmüştür. Örgün eğitim içinde ise 1924 Tevhid-i tedrisat kanunuyla açılıp 1930'lu yıllarda lağvedilen¹⁵ imam hatip okulları müfredatından başlamak üzere günümüze kadar bütün imam hatip programlarında az veya çok Kur'an-ı Kerim derslerine yer verilmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu¹⁶ çerçevesinde kurulup sonradan kapatılan Darülfünun İlahiyat Fakültesi programında¹⁷ ve 1949'da kurulan Ankara İlahiyat Fakültesi'nin ilk programlarında Kur'an-ı Kerim derslerine yer verilmemiştir.¹⁸ Yüksek islam enstitüleri ve daha sonra ilahiyat fakülteleri ve islami ilimler fakültelerinde ise yıldan yıla farklılık arz etse de Kur'an-ı Kerim dersleri yer almıştır. Bu okullar dışındaki okulların programlarında Kur'an-ı Kerim dersleri 2012 yılına kadar söz konusu olmamış bu tarihten itibaren başka bazı derslerle birlikte Kur'an-ı Kerim derslerinin de seçmeli olarak seçilebilmesine imkân verilmiştir.¹⁹

Bu okullardan imam hatip ortaokulları programı içindeki Kur'an-ı Kerim derslerinin dağılımı 2018 yılı itibariyle şu şekildedir:²⁰

Tablo 1. Kur'an-ı Kerim dersi, imam hatip ortaokulları, 2018.

Sınıf	5	6	7	8	Toplam
<i>Kur'an-ı Kerim</i>					
Haftalık Ders Saati	2	2	2	2	8
<i>Seçmeli Kur'an-ı Kerim</i>					
Haftalık Ders Saati	1	1	1	(1) (2)	3(4/5)

(TD, Mart 2018, sy 2726: 1801-1804).

İmam hatip liseleri programlarındaki birçok değişiklikten sonra 2018'de ortaya konan programa²¹ göre toplam ders tablosu şu şekildedir:

Tablo 2. Kur'an-ı Kerim dersi, anadolu imam hatip liseleri, 2018-2019.

Sınıf	9	10	11	12	Toplam
<i>Kur'an-ı Kerim</i>					
Haftalık Ders Saati	5	4	4	3	16
<i>Kur'an Okuma Teknikleri (Seçmeli)</i>					
Haftalık Ders Saati	-	-	1/2	1/2	2/4

(TD, Mart 2018, sy. 2726, 1805, 1815-1819).

¹⁵ Bk. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 5/2124-2125.

¹⁶ Bk. "Tevhid-i Tedrisat Kanunu", *Resmî Cerîde* 63 (06 Mart 1340).

¹⁷ Bk. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928* (Matbûât Müdüriyyet-i Umûmiyyesi, ts.), 168-169; Münir Koştaş, "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (1990), 6; Zeki Salih Zengin, *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 145-149.

¹⁸ Program için bk. "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim ve İmtihan Yönetmeliği", *Resmî Gazete* 7326 (19 Haziran 1950), 18641-18642; Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, çev. Hayreddin Örs (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972), 78-79.

¹⁹ 2012 yılında 6287 sayılı kanun olarak yayımlanan ve zorunlu eğitimin 12 yıllık kademeli eğitim sistemine geçişi de öngören kanun için bk. "İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmî Gazete* 28261 (11 Nisan 2012).

²⁰ Bk. "İmam Hatip Ortaokulları, Anadolu Lisesi, Hazırlık Sınıfı Bulunan Anadolu Lisesi, Sosyal Bilimler Lisesi, Fen Lisesi, Anadolu İmam Hatip Lisesi, Uluslararası Anadolu İmam Hatip Lisesi, İlköğretim Kurumları (İlkokul ve Ortaokul), Spor Lisesi, Güzel Sanatlar Lisesi Haftalık Ders Programları", *MEB Tebliğler Dergisi* 81/2726 (Mart 2018), 1801-1805.

²¹ Bk. "Ortaöğretim Kurumları Ders Programları 2018", 1805,1815,1819.

Yüksek islam enstitülerinin 1982'den sonra ilahiyat fakültelerine dönüştürülmesiyle farklı müfredatlar takip edilmiştir. Son olarak 2013 yılında ulusal bazda birçok tartışmalara sebep olan²² ve YÖK tarafından yapılan müşterek program çalışması neticesinde ilahiyat fakülteleri ve islami ilimler fakülteleri programları tekrar şekillenmiştir. Bu programla Kur'an dersleri, her dönem 2 saat *Kur'an Okuma ve Tecvid* ismiyle programlanmış²³ olup hâlen uygulanmaktadır. Buna göre programda 8 dönemde toplam 16 saatlik Kur'an dersi mevcut olup tablo görünümü şu şekildedir:

Tablo 3. Kur'an-ı Kerim dersi, ilahiyat fakülteleri, 2013--

Dönemler	Hazırlık	1	2	3	4	5	6	7	8	Toplam
<i>Kur'an-ı Kerim Okuma ve Tecvid I-VIII</i>										
Haftalık Ders Saati	-	2	2	2	2	2	2	2	2	16

(*Karadaş, İlahiyat Fakülteleri Lisans Programları Üzerine Genel Değerlendirme ve Öneriler, 260-261*).

Örgün eğitim içinde yer verilen Kur'an dersleri sadece programlar bazında değerlendirildiğinde, bazı zamanlar ders sayısının yetersiz olduğu bir hakikatse de programların çoğu zaman bir öğrencinin Kur'an'ı örgün eğitimde öğrenip geliştirmesine imkân verecek ölçüde ders saatini ihtiva ettiğini söylememiz mümkündür. Bu imkânın özellikle imam hatip ortaokulundan başlayıp ilahiyat fakültesine uzanan bir öğretim için daha fazla olduğu da aşikârdır. Ancak sadece ortaokul veya lisenin bir veya iki döneminde alınan seçmeli bir dersle Kur'an-ı Kerim'in hakkıyla öğrenilemeyeceği de bilinmelidir.

3. Kur'an-ı Kerim Derslerinin Sınırlarını Tayin Problemi

Örgün eğitim kurumlarında uygulanacak Kur'an-ı Kerim derslerinin programlarından ortaokul seçmeli Kur'an dersleriyle imam hatip ortaokulu Kur'an dersleri programı aynıdır.²⁴ İmam hatip liseleriyle²⁵ normal liselerdeki seçmeli Kur'an dersleri programı ise farklıdır.²⁶

Bu programlar incelendiğinde ortaokul seviyesinde Kur'an'ı öğretmek üzere harflerden başlanarak elifba konuları yanında bazı dua ve sûre ezberlerine ve biraz da yüzüne okumaya zaman ayrıldığı görülmektedir. Lise seviyesindeki derslerde imam hatipler nezdinde gerek zorunlu gerekse seçmeli derslerin programlarında daha fazla ayrıntı ve ezbere yer verildiği, liselerdeki seçmeli derslerde ise programın daha hafif tutulduğu gözlemlenmektedir. Programlarda dikkat çeken nokta ise ilk ünitelerin Kur'an'ı tanımaya yönelik bilgilere ayrılması ve Kur'an'ın muhtevasına dair bu bilgilerin oldukça uzun tutulmasıdır. Hatta imam hatip lisesi programında "anlama", okuma ve ezberleme yanında öğrenme alanlarından biri olarak sayılmıştır. Programın ilke ve amaçları arasında harflerin doğru telaffuzuna çok önem verilmesi gerektiği yanında meal farklılıklarının sebeplerine, lafız-anlam bütünlüğüne ihtimam gösterilmesi gibi hususlara da dikkat çekilmiştir. Ancak bu derste her ne kadar zaman zaman meale yer verilse de Kur'an öğretiminin asıl olması önem arz etmektedir.

²² Farklı akademisyenlerin program ve ilahiyat eğitimine dair görüşleri için bk. Süleyman Akyürek (ed.), *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? Sorunlar ve Çözümleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015).

²³ Bir araştırmada bu her dönem 2 saatlik Kur'an dersi programının Yök genel kurulu kararıyla 2010-2011 Akademik yılı itibarıyla başladığı bildirilmektedir. Bk. Abdullah Benli, "İlahiyat Fakültelerinde Yürütülen Kur'an Okuma ve Tecvid Dersleri için Bir Program Önerisi", *Bilimname XXVIII/* (2015), 125-165.

²⁴ Bk. *Ortaokul-İmam Hatip Ortaokulu Kur'an-ı Kerim Dersi Öğretim Programı (5-8.sınıflar)* (Millî Eğitim Bakanlığı, 2017).

²⁵ Bk. *Anadolu İmam Hatip Liseleri Kur'an-ı Kerim Dersi Öğretim Programı* (Millî Eğitim Bakanlığı, 2016).

²⁶ Bk. *Ortaöğretim Kur'an-ı Kerim Dersi (9-12. Sınıflar) Öğretim Programı* (Millî Eğitim Bakanlığı, 2017).

Zira bazı konuların müfredatta ağırlıklı olarak yer alması çok ehil olmadığı halde derse giren öğretmenler için derste bir şekilde vakit geçirme imkânı sunabilmektedir.²⁷ Bu sebeplerle gerek mealin gerekse Kur'an muhtevasına dair bilgilerin bir örtük program²⁸ halinde verilmesi veya ders içi dinlenme vesilesi olarak zaman zaman kullanılması, detaylı bilgilere ise din kültürü ve ahlak bilgisi veya diğer seçmeli derslerde girilmesi kanaatimizce daha uygun olacaktır. Nitekim imam hatiplerde bu bilgilere dair tefsir, hadis, kelim gibi birçok ders mevcuttur. Seçmeli derslerle ilgili yapılan çalışmaların sonuçlarına göre de öğretmenlerden bazıları programda yer alan bu konuların öğrenciler tarafından ilgi çekici bulunmadığını ifade etmişlerdir. Bazı öğrencilerin velileri ise bu derste öncelikle Kur'an okumanın öğretilmesi, diğer konuların daha sonra verilmesi gerektiğini, hepsi aynı anda öğretilmeye çalışıldığında Kur'an okuma becerisinin gelişemeyeceğini belirtmişlerdir.²⁹

Söz konusu müfredatlar ekseninde hazırlanan ders kitaplarında da³⁰, Kur'an dersinin sınırlarını tayin ve tespit noktasında bazı problemler dikkat çekicidir. Nitekim bu ders kitaplarında Kur'an-ı Kerim'i tanımaya ve mesajını anlamaya yönelik ünitelerin önemli oranda uzun tutulduğu hatta bazı ders kitaplarında bu konudaki bilgilerin kitabın yarısına ve daha fazlasına tekabül ettiği gözlenmektedir. Belki bu konular, kitabı hazırlayanlar tarafından Kur'an derslerinin arasında dinlenme amacıyla, öğrencilerin zaman zaman kullanması gereken bilgiler şeklinde düşünülmüş olabilir. Ancak derse giren öğrencilerin bu üniteyi bitirmeden Kur'an eğitimine geçmedikleri hesaba katıldığında, dersin adeta bir din kültürü dersine dönüşmesi söz konusu olacaktır. Üstelik Kur'an dersi deneyimi olmayan bir öğreticinin müfredattaki bu ağırlığı ders vaktini doldurma amacıyla değerlendirmesi de mümkündür. Bütün bunlar da öğrencilerin hakkıyla Kur'an öğrenememesiyle neticelenecektir. Hatta Kur'an derslerini din kültürü haline dönüştürmenin, seçmeli derslerle birlikte değerlendirildiğinde, dinle ilgili derslerin içeriklerinin birbirine benzemesi ve öğretmenlerin derse gerekli hazırlığı yapmadan girmesi durumunda isimleri farklı olmasına rağmen bu derslerde tekrarlara ve bunun sonucunda da bıkkınlıklara sebep olabileceği endişesi gibi pek akla gelmeyen bir sonucu daha vardır. Nitekim yapılan araştırmalar bu endişeyi teyit etmiş ve seçmeli derslerin içeriklerinin yetersiz olduğuna kani olan öğrencilerin bazıları aynı konuları her yıl gördüklerini dile getirmişlerdir.³¹ Bu konudaki endişe ve sıkıntılar sebebiyle bir araştırmada öğrenci ve velilerin Kur'an'ı öğrenme beklentilerine de uygun olarak bu derslerdeki konuların, tekrarlar dolayısıyla

²⁷ Nitekim seçmeli Kur'an dersiyle ilgili ortaokul öğrencilerine "bu derste en çok aklınızda ne kaldı" sorusuna "peygamber kıssaları" cevabının daha çok verilmesi ilginçtir. Bk. Mehmet Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri* (İstanbul: İlke Derneği, 2013), 90.

²⁸ Örtük program için bk. İbrahim Aşlamacı, *Paydaşlarına Göre İmam Hatip Ortaokullarında Din Eğitimi* (İstanbul: DEM Yayınları, 2017), 24-25,81-109.

²⁹ Bk. Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri*, 181,215-216.

³⁰ Bütün Kur'an-ı Kerim kitaplarına ulaşmak için bk. Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, "Ders Kitapları" (Erişim 11 Haziran 2021).

³¹ Bk. İlhami Kotan, *Ortaöğretimde Bazı Seçmeli Dini Derslere İlişkin Öğrenci Öğretmen ve Yönetici Görüşlerinin İncelenmesi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 68,86; Hasan Meydan, "Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinde Karşılaşılan Problemler (Öğretmen Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma)", *Turkish Studies* 10/3 (2015), 684-685; Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri*, 133-134,139.

öğrenciler tarafından sıkıcı olarak addedilen derslerden biri olan temel dini bilgiler derslerine aktarılması önerilmiştir.³²

Öğrenci, veli ve öğretmenlerle görüşme yoluyla yapılan bir araştırmada okul idarelerinin planlama, mekân gibi sıkıntılar sebebiyle belli seçmeli dersleri sınıflandırarak her bir din dersini ayrı grupta değerlendirmesi ve okullarda din dersi öğretmeni eksikliği gibi sebeplerle istediği halde dersi seçemeyenlerden bahsedilmektedir. Mezkûr araştırmada kendileriyle görüşülen ve bu derse giren bazı öğretmenler, bu derste temel amacın Kur'an'ı öğretmek olduğunu ifade ederek dersin sınırlarının net olarak tespit edilmesini istemişlerdir. Ayrıca öğrencilerin bir an önce Kur'an'a geçmek istemeleri sebebiyle meale pek zaman bulamadıklarını da ifade etmişlerdir. Özellikle araştırmaya katılan öğretmenlerin büyük çoğunluğunun Kur'an öğretiminde zorluk yaşadıklarını, Kur'an'ı bildikleri halde nasıl öğretildiğini bilmedikleri için bu konularda hizmet içi eğitimden geçmelerinin gereğini ortaya koymaları önem arz etmektedir.³³ Zira bu hususlar lafız öğretiminde bile problemler olduğunun dile getirilmesidir. Dolayısıyla henüz lafız öğretimini tam anlamıyla tamamlamadan manaya geçmenin ne derece doğru olduğu tartışılabilir.

Kur'an dersleriyle ilgili yapılan bazı araştırmalarda bizzat öğretmenlerin kullandıkları yöntemler de sorgulanmış ve kullanılan metotlar, öğrenci ve öğretmen görüşlerine başvurularak belirlenmiştir. Nitekim seçmeli derslerle ilgili yapılan bir araştırmada seçmeli Kur'an derslerinde okunan ve ezberlenen ayet ve surelerin meallerine yer verilmesi, hikâye ve kıssaların anlatılması, meal konularında ödevlerin verilmesi gibi maddeler de öğretmenlerin kullandığı yöntemler arasında sayılmıştır. Ancak öğretmenlerin çoğu bu ders için birebir eğitimin gerekliliğine vurgu yaparak zaman yetmemesi sebebiyle meale pek yer veremediklerini ifade etmişlerdir.³⁴ Yine Kur'an eğitimi üzerine yapılan başka bir çalışmada öğretmenlerin müfredat ezberlerinin hafifletilmesi veya son sınıflara kaydırılmasını istemeleri yanında kalabalık sınıfların problem olduğunu beyan etmeleri lafız öğretimindeki problemlere ve meal öğretimi için pek zaman kalmadığına işaret eder.³⁵ Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim derslerinde tam manasıyla lafız öğretiminden beklenen netice bile ortaya çıkmazken bu dersin muhtevasına bir öğretim alanı olarak mealin de eklenmesi hem dersin sınırlarının olabildiğince genişlemesine hem de problemin sürmesine sebep olabilecektir.

4. Kur'an-ı Kerim Dersleri Esnasında Mealden Yararlanma

Kur'an-ı Kerim'in öğretimi esnasında bazı hocaların ders saatini doldurmak adına dersi muhabbetle ve nasihat ederek geçirdikleri bir vakıadır. Meal ağırlıklı ortaöğretim ders programları ve kitaplarının da buna zemin hazırladığı söylenebilir. Hatta sadece meal değil yazı, tefsir, namaz, değerler eğitimi gibi birçok konunun Kur'an dersleri içinde öğrenciye aktarılması beklenmektedir.³⁶ Halbuki sınırlarının tam manasıyla tayin edilmeyip dersi sadece anlatım ve meal dersi haline

³² Bk. Meydan, "Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinde Karşılaşılan Problemler (Öğretmen Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma)", 690.

³³ Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri*, 71-72, 171-172, 215-216, 223, 226.

³⁴ Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri*, 96-105, 234-235.

³⁵ Mustafa Kılıç, "İmam-Hatip Ortaokul ve Liselerinde Kur'an Eğitimi Üzerine Bir Araştırma", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (2014), 101-102.

³⁶ Nazif Yılmaz - Hulusi Yiğit, "İmam Hatip Liselerinde Kur'an-ı Kerim Öğretimi Nasıl Olmalı-Müzakereler", *İmam Hatip Liselerinde Meslek Dersleri Öğretimi Nasıl Olmalı?* (İstanbul: DEM Yayınları, 2006), 42-47.

getirmek, kanaatimizce öğrencinin Kur'an öğrenmesini geciktirmektedir. Ancak bu husus, derste hocanın ders harici hiçbir şey paylaşmayacağı anlamına gelmemelidir. Zira Kur'an dersi öğrencilerin ders saati boyunca anlamadıkları bir hususta yoğunlaşmalarını, takip etmelerini gerektirdiği için daha çok dikkat toplayıcı şeylere ihtiyaç duyan bir derstir.

Bu sebeplerle dersin meal, tefsir veya din kültürü dersi haline getirilmemesi gerektiğini belirtmekle beraber bu derste yeri geldikçe birçok farklı enstrümandan ve alandan yararlanılması da önem arz etmektedir. Ancak, bu ders içi etkinlik ya da uygulamaların hem muhteva ve şeklinin hem süresinin çok iyi belirlenmesi ve şekil ile muhteva açısından Kur'an dersinin ruhuna uygun olması, süre bakımından da çok uzun olmak suretiyle öğrencinin Kur'an dersinden beklenen bilgi ve uygulama becerisini kazanmasına engel teşkil etmemesi gerekmektedir.

Kur'an derslerinde öğrencilerin sıkılmalarını önleyecek makam ve nağme kullanımı, koro okuyuşları, nükte gibi ders içi etkinliklerinin başında meal ve tefsirlerden yararlanmak suretiyle öğrencileri Kur'an'ın anlam dünyasının güzelliklerinden haberdar etmek ve onlara zaman zaman, okunan kitabın manasının inceliklerini de ihsas ettirmek gelmelidir.³⁷ Hatta Kur'an derslerinde hatim takip edilmesi durumunda Kur'an'ın üslûbu gereği her hafta için ayetlerin, surelerin sebeb-i nüzullerinden meal ve tefsir ayrıntılarına birçok ilgi çekici mahiyette farklı mevzularla karşılaşılacağı muhakkaktır. Tabi bu uygulama, Kur'an öğreticisinin dersten önce, derste tilavet edilecek bölümlerin tefsirini okuyarak, ilgi çekici aktarımları baştan hazırlamasını ve bu anlatımın da sadece bir nefes alma ve rahatlama kabilinden sınırlı zaman için yapılmasını gerektirmektedir.³⁸ Tilavet edilen yerlerin meal ve tefsirinin öğrencilere ödev verilerek derste anlatılması mümkün ise de zaman alıcı bir uygulama olacağından tavsiyeye şayan değildir. Bunun yerine öğreticinin hazırlanıp etkili aktarımlar yapması ve buna ilaveten zaman zaman Kur'an'ı öğrenip okumanın, ezberlemenin önemine dair hadis-i şeriflerle, Kur'an'ı anlamının önemi ve okunan yerlerin meal ile tefsirinin takip edilmesine dair tavsiyelerini paylaşması daha makuldür. Özellikle ezberlenecek sûrelerin ezberlenmeden önce nasıl baştan tilavet edilerek hata olma ihtimali olan yerlere dikkat çekilmesi gerekiyorsa anlamının da kısaca aktarılıp tefsirine dair ayrıntılara yer verilmesi ve böylece ezberle ilgili öğrencilerde bir ilgi ve istek oluşturulması elzemedir. Ders içinde en azından ezberlerin meallerine yer verilmesi hususu Diyanet İşleri Başkanlığı mülâkatlarında ezberlerin meal bilgisinin de sorgulanması sebebiyle öğrenciler açısından da bir gerekliliktir.

5. Lafız-Mana Dengesi

Kur'an okumak denildiği zaman akla ilk gelen mana şüphesiz, tilavet diye tesmiye ettiğimiz Kur'an'ın lafzını okumaktır. Kur'an, lafzıyla da manasıyla da ilahi, muciz bir kitap³⁹ ve hitap olması

³⁷ Hatta bu husus, yetişkin eğitiminde yetişkinlerin anlama, anlamaya merakları hasebiyle daha da elzem olup ilahiyat fakültesi öğrencileri nezdinde önemli oranda talep edildiği de görülmektedir. Bk. Yusuf Alemdar, "İlahiyat Fakültelerinde Kur'an Dersleri ile İlgili Problemler ve Çözüm Önerileri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2008), 192.

³⁸ Nitekim bir Kur'an eğitimcisinin yaptığı araştırmada meal aktarımlarına 3-5 dakika kadar zaman ayrılmasının ve Kur'an derslerinin Tefsir dersi haline getirilmemesinin gereğine dikkat çekilmiştir. Bk. Kılıç, "İmam-Hatip Ortaokul ve Liselerinde Kur'an Eğitimi Üzerine Bir Araştırma", 99. Ayrıca dersin kıraat ağırlıklı meal katkılı olması gerektiği de ifade edilmiştir. Bk. Fatih Çollak, "Kur'an-ı Kerim Öğretim Teknikleri", *Etkili Din Öğretimi*, ed. Şaban Karaköse (İstanbul: TİDEF Yayınları, 2010), 515-518.

³⁹ Bk. Muhammed Abdulazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'an* (Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebi, 1943), 1/48-51; Suyûtî, *el-İtkân*, 100-102; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 3649; Abdülmecit Okcu, "Kur'an'ın Lafız-Mana ve Kıraat Yönünden İ'cazi/Eşsizliği", *Ekev Akademi Dergisi* 3/2 (2001), 73-

sebebiyle onun lafzını okumak, aynı zamanda her harfi sevap olan bir ibadettir.⁴⁰ Lafzın muciz ve ilahi tabiatı, ibadet olması ve kendisiyle ibadet edilmesi gibi sebeplerle Kur'an okumak denildiğinde öncelikle akla gelen lafzî okumanın ihmal edilebilir olarak görülmesi mümkün değildir. Dolayısıyla Kur'an'ın üslûbunda mananın asıl olup lafzın ikinci planda olduğu ön kabulünün izah edilmesi zor bir anlayış olduğu ortadadır.⁴¹ Halbuki lafız ile mana beden ile ruh mesabesinde olup ayrılmaz bir bütündür.⁴²

Bu konuda manayı öne çıkarıp lafızla uğraşmayı zaid gören anlayışların temel probleminin eklektik bir yöntemle zihindeki mananın önceliğine dair kurguya uygun olan rivayet ve görüşlerin alınıp lafızla ilgili olanlarının görmezden gelinmesi ve savunulan hususun bunun üzerine inşa edilmesi olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim bu mevzuda en çok fikirlerine başvuru ve söz konusu seçmeci anlayışla manayı öncelediği savunulan Gazzâlî (öl. 505/1111), aslında tam da olması gerektiği gibi Kur'an'ın dil, akıl ve kalbin iştirakiyle tilavet edilmesinin gereğini⁴³ ve lafızla mananın birbirinden ayrılmazlığını ortaya koymaktadır. Hatta önce dile vurgu yaparken tertile, harflerin hakkını vermeye, yani mahreç ve sıfatlarına riayete işaret ederek lafzın önemini de hissettirmektedir. Ama işi orada bırakmayıp akılla manalarını anlamının, kalp ile de tasdik edip Kur'an'ın emir ve yasaklarına riayet edilmesi gereğinin altını çizmekte, dilin tertilini, aklın tercüme etmesini kalbin de bunlardan ders almasını vurgulamaktadır. Gazzâlî'nin İhyâü ulûmi'd-din isimli eserinde "Kur'an Okumanın Âdâbı"⁴⁴ başlığı altında ele aldığı meselelere bakıldığında onun hem lafız hem manayla ilgili birçok rivayeti aktardığı, işin hem zahiri hem bâtınî yönlerini zikrederek bunları birbirinden ayırmadığı görülmektedir. Dolayısıyla onun yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz izahlarından Kur'an'ı anlayarak okumanın, onunla amel etmenin önemli olduğu çıkarılsa da salt anlamda Kur'an'ın lafzıyla ilgilenmenin önemsiz olduğunu anlamak mümkün değildir. Ancak onun sürekli lafız ve mahreçle uğraşmayı, manayı anlamayı engelleyen âmillerden sayması⁴⁵ ise lafız eğitimi bitirdikten sonraki aşamada hala lafızla uğraşıp, lafızda kalmanın bu sebeple de ondan sonraki meal, tefsir ve hayata tatbik etme aşamalarına geçememenin eleştirisi olarak okunabilir. Yoksa, derinlemesine düşünüldüğü zaman, bir vird halinde, ibadet telakkisiyle Kur'an okuma alışkanlığının Müslümanların günümüze kadar devam eden en önemli ritüellerinden biri olduğu görülecektir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de geçen Kur'an'ı hakkını gözeterek tilavet etme⁴⁶ ifadesindeki *hakkını vererek okuma*, lafza riayet, hürmet, itibar etme; manasını düşünüp tedebbür etme ve muhtevasıyla amel etme⁴⁷ şeklinde

---

90; Maşallah Turan, "Kur'an'ın Lafızlarının İlahi Olup-Olmadığı Üzerine Mülâhazalar", *Social Sciences Studies Journal* 5/37 (2019), 3154-3169.

⁴⁰ Ebû İsa Muhammed b. Sevre es-Sülemi Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslami, 1996), "Fedâilü'l-Kur'an", 16.

⁴¹ Bk. Maşallah Turan, "Kur'an'daki Fasıla Uyumu Bağlamında, Lafız-Mana Dengesi Üzerine Değerlendirmeler", *Turkish Studies* 13/17 (2018), 301-320.

⁴² Bk. Nuri Kahveci, "Lafız Mana İlişkisi Bağlamında İşaretin Delaleti", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7/14 (2009), 185-202; Lafzın ve mananın birbirini tamamlamasına ve lafzi okumanın değeri ve lafzi okumaları kuru bir okuma olarak değerlendirmenin anlamsızlığına dair ayrıca bk. Yavuz Fırat, "Kur'an'ı Kerim'i Okuma, Ezberleme ve Anlamını Öğrenme Üzerine", *Bilimname* 1 (2012), 7-33.

⁴³ Ebu Hâmid Muhammed b. Ahmet Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/287.

⁴⁴ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 1/272-293.

⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/284.

⁴⁶ Bakara, 2/121

⁴⁷ Bk. Nasîruddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muammed Bezzâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman (Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabi, 1418), 1/104.

üçlü bir tasnifle açıklanmış, dolayısıyla Kur'an okumanın lafzî, anlam ve hayata tatbik etme boyutlarının üçünün de önemine dikkat çekilmiştir.

Bu noktada Kur'an-ı Kerim'in öğüt alınmak için⁴⁸ indirildiğinden hareketle anlaşılması gerektiği ve tedebbür⁴⁹ tefekkür, tezekkür⁵⁰ gibi kavramlarla onun anlaşılabilir okunmasına sürekli vurgu yapıldığı akla gelebilir. Hatta Kur'an okuyan bazı kimselerin okudukları Kur'an'ın boğazlarından aşağıya geçmediğinin Hz. Peygamber tarafından yerildiği⁵¹ ve kalplerin onunla birlikte olduğu müddetçe Kur'an'ın okunması, bu ünsiyet kaybolunca, okumanın kesilmesi gereğini⁵² bildiren hadislerin de dikkate alınması gerekmektedir. Bu hakikatler yanında sahabe-i kiram ve tâbiûnun bir sûre veya ayetin muhtevasını iyice hayatlarına aksettirmeden diğer bir sûre ve ayete geçmediklerini, inen sûrelerin helalini, haramını ve öğrenilmesi gerekli mevzularını öğrendiklerini⁵³, bunlara binaen selef âlimlerinin Kur'an'ın manasını anlamadan okumayı mekruh saydıklarını⁵⁴ aktaran nakilleri de göz ardı etmek elbette mümkün değildir. Ancak bütün bu rivayetlerden Kur'an'ın tefekkür, tezekkür, tedebbür edilip hükümleriyle amel edilmesi gerektiği çıksa da lafzın önemsiz olduğu, Kur'an'ın lafız ve tilavet eğitiminin elzem olmadığı sonucu çıkarılamaz. Aksine "*Kur'an'ın helalini haram, haramını helal saymak, hükmü ile amel etmemek*" gibi ifadelerin geçtiği bu rivayetlerde, manayı anlamaktan ziyade Kur'an'ın hükümleriyle amel etmenin gereği daha ağır basmaktadır. Dolayısıyla Arap olmayan toplumlarda dil bilinmediği için Kur'an anlaşılmasa da Kur'an'ın emrettiği tarzda istikamet üzere yaşanan bir hayatın içinde önemli bir yer tutan Kur'an tilavetinin ömür boyu sürdürülmesinin, hükümleriyle amel edilen Kur'an'ın ibadet amacıyla sürekli okunmasının mahzurlu olduğunu söyleyebilmemiz de mümkün değildir. Kaldı ki Asr-ı Saadet'te ve günümüzde Kur'an'ın mealini belki bugünün Müslümanından çok daha güzel anlayan müşriklerin olması, meselenin lafız-mana boyutundan çok iman meselesi olduğunu hatırlatmaktadır. Hatta Kur'an hakkında daha önce herhangi bir tecrübesi, yaşamışlığı olmayan bir gayrimüslimin onun tilavetinden etkilenebilmesi, Kur'an'ın sadece manasının değil lafzının da icazını, dolayısıyla etkileyciliğini göstermektedir.

Yapılan araştırmalarda halkımızın çoğunun anlayışına göre Kur'an okumanın sadece tilavet olarak algılanması⁵⁵ ve Türkiye'deki lisans düzeyinde dini öğretimi temsil eden ilahiyat fakülteleri son sınıf öğrencilerinin çoğunluğunun baştan sona Kur'an'ı anlayarak okumamış olmaları⁵⁶ nasıl kabul edilemez bir yanılsa, Kur'an'ın sadece manaya indirgenmesi ve Kur'an'ın lafzıyla uğraşmanın

⁴⁸ Kur'an'dan öğüt alınması gerektiğine dair bkz. Sa'd 38/ 29; Ta-ha 20/ 2-4; Müddessir, 74/54-56; Tekvir, 81/27-28; Kamer, 54/17, 22, 32, 40.

⁴⁹ Muhammed, 47/24; Sad, 38/29

⁵⁰ Kur'an âyetleri üzerinde düşünülmesi gerektiğine dair bk. Bakara, 2/219,266; Yunus, 10/24; Nahl, 16/44; Nur, 24/61; Hadid, 57/17; Zuhuf, 43/3.

⁵¹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki - Muhibbüddin El- Hatip (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980), "Ehâdisü'l-enbiyâ", 8.

⁵² Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'an", 37.

⁵³ Ebû Amr Osman b. Said b. Osman Dâni, *el-Beyan Fî Addi Âyi'l-Kur'an*, thk. Ğânim Kaddûrî Hamed (Kuveyt: Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, 1994), 33-35.

⁵⁴ Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru't-Türâs, 1957), 1/455.

⁵⁵ Nazif Yılmaz, "Kur'an-ı Kerim Öğretiminde Lafız ve Mana Bütünlüğü", *Yeniden yapılanmanın Eşiğinde Kur'an Kursları*, ed. Şadettin Göksu (İstanbul: YECDER, 2014), 225-236.

⁵⁶ Fatma Asiye Şenat, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin "Anlayarak Kur'an Okuma" Durumları Üzerine Boylamsal Perspektifli Bir Anket Çalışması", *Turkish Studies* 12/10 (2017), 291-310.

tahfif edilmesi de o kadar yanlıştır. Aksine Kur'an hem lafız hem manasıyla mukaddes bir kelimeler olup, tüm Müslümanlar tarafından müştereken kabul edilmesi hakikatine nazaran lafızla manadan biriyle yetinip diğerini dışlamak birçok bakımdan büyük dengesizliklere sebep olacaktır.⁵⁷ Dolayısıyla hakikati sadece maddede, lafızda ya da sadece ruhta, manada aramak yerine, her ikisini içine alan birlik ve bütünlükte⁵⁸ arayarak Kur'an'ın anlaşılacak, tefekkür, tedebbür, tezekkür edilmek için indirildiği kadar aynı zamanda ibadet edilmek ve tilavet edilmek için de indirildiğini göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu konuda lafız-mana bütünlüğünden yana tavır alan Elmalılı Hamdi Yazır (öl. 1942), kitap denilince bundan maksud olan şeyin nazım ve mananın bütünü olduğunu, her kitaptan maksadın manasının anlaşılması olsa da sadece manaya kelimeler denilse bile kitap denilmeyeceğini, dolayısıyla kitabın nazım ve mananın mecmuu olup Kur'an denildiği zaman yalnız mana değil nazım ve mananın birlikte kastedildiğini vurgulamaktadır. Çünkü ona göre mana ne okunur ne yazılır; okunan nazm-ı lafzî, yazılan da nazm-ı hattîdir. O, mükemmel derecedeki fikir ve manaların lafızların suretleriyle çok derin irtibatları olduğunu, lisan denilen o lafızların suretlerinin manayı kuvvetlendirdiğini dolayısıyla sırf manadan ibaret bir Kur'an tasavvuru mümkün olmayıp Hz. Peygamber'e indirilen, kitabın yalnızca manası değil hem nazmı hem manası olduğunu belirtmektedir.⁵⁹

Burada önemli olan husus ne mana için lafzın ne lafız için mananın ihmal edilmemesi gerektiğidir. Özellikle manayı öne çıkaran yaklaşımlar, anlama vurgu yapılan bazı rivayetleri esas alarak Hz. Peygamber'in Kur'an'dan hizb okuma⁶⁰, Ashab-ı Kiramın, Selef-i Salihinin Kur'an tilavet etme ve hatim alışkanlıklarını da görmezden gelmektedir. Her ne kadar rivayetlerden bir gün, üç gün gibi kısa sürelerde hatim yapılmasının pek hoş karşılanmadığı anlaşılacak ve Hz. Peygamber'in "*ben daha çok okuyabilirim*" diyenlere dahi 7 günden daha az zamanda hatim etmeme tavsiyeleri bilinse de başta sahabe-i kiram olmak üzere selef-i salihinin en temel alışkanlıklarından biri hatim etmektir. Nitekim onların hatim alışkanlıklarına bakıldığında bir günden yedi güne kadar hatta daha kısa sürelerde hatim yapanların olduğunu görmek mümkündür.⁶¹ Hatta manayı öne çıkarmayı savunanların da çoğunlukla kullandıkları argümanlardan olan⁶² hatmin daha geç bitirilmesi ile ilgili rivayetlerde, iddia sahipleri tarafından gözden kaçırılan diğer bir nokta ise geç de olsa muhakkak hatim bitirme, yani lafız baştan sona okuma alışkanlığının devam ediyor olması, üstelik geç denilen sürenin de 7 gün, 10 gün en fazla 40 gün gibi süreleri ifade etmesidir. Hz. Peygamber'in son Ramazan ayında Hz. Cebrail'le iki defa hatim etmesinden mülahem en azından senede iki defa hatim yapılması gereğine işaret edildiği gibi Hz. Peygamber'in Abdullah b. Ömer'e 40 günde bir hatim yapma tavsiyesi gereğince hatimin mazeret olmaksızın 40 günden fazla tehir edilmesini pek hoş karşılamayanlar da

⁵⁷ Metin Yiğit, "İmam Şafî' de Arapça Vurgusu ve Lafız-Mana Dengesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2009), 61,67.

⁵⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010), 185.

⁵⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 162-163.

⁶⁰ Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvî'nî İbn Mâce, *Sünen-i İbn-i Mâce* (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1953), "Kitâbu İkâmeti's-Salât", 178.

⁶¹ Bk. Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref b. Mûrî Nevevî, *et-Tıbyan fî âdabi Hameleti'l-Kur'an*, thk. Muhammed el-Haccâr (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996), 59.

⁶² Mehmet Yaşar, *Kur'an Öğretiminde Metin-Anlam İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 24-25.

olmuş⁶³ hatta hatmin hangi gün ve vakitte bitirilirse daha iyi olacağına dair şeklî bilgiler de verilmiş⁶⁴ dolayısıyla lafzın okunması da hiçbir zaman ihmal edilmemiştir.

Kur'an'ın harfleri ve lafızları ilâhî olmakla birlikte birer şekil olmaları hasebiyle konuyu şekil-muhteva ilişkisi bağlamında da değerlendirebiliriz. İbadet hayatımızda namazın şekli, Kâbe'yi tavaf etmedeki sayılar gibi birçok şeklî unsurlar sadece mana ile yaşanmayacağını ve hayatımızda şeklin de önemli bir yer tuttuğunu göstermesi bakımından manidardır. Dolayısıyla mana ile namaz kılınmayacağı gibi namazı sadece şekle indirgemek de mümkün değildir. Bu bağlamda sık olarak örnek verilen karpuzun kabuğunu kemirmek ile ortasını yemek farkı⁶⁵, belki başka konular bakımından güzel bir örnek olabilir. Ancak Kur'an tilaveti ve onu anlama söz konusu olduğunda bu örneğin uygun olduğunu söylememiz mümkün değildir. Çünkü okunan kitap, kemirilen bir karpuz değil her harfine ayrı sevabın yazıldığı, icazıyla yüzyıllardır Müslümanların hayran kalıp okumaya ve hatta ezberlemeye doyamadıkları, gayrimüslimlerin aciz kaldıkları ilâhî bir hitaptır. Üstelik yüce kitap Kur'an'ın harflerinde, kelimelerinde, tertip tarzında ve lafzında var olan nizam, tenasüp ve ahenk, icazın en yüksek mertebesi⁶⁶ olup "Kur'an Arapçası" ifadesiyle de dile getirildiği üzere Arapça olsa da kendine has bir yapısı, dili ve anlatım tarzı vardır.⁶⁷ Kur'an'ın etkileyici üslûbunu beyan etmek üzere verilen örneklerde bazen O'nun kendisini hiç anlamayan ve O'ndan habersiz olan gayrimüslimleri de etkisi altına aldığı⁶⁸, hatta onun manasını da okuyarak ondan etkilenmeleri sebebiyle Müslümanlığı seçenlerin olduğu görülmektedir.⁶⁹ Bütün bunlar, Kur'an'ın lafız ve manasıyla Allah kelamı olduğunun, mucizevî üslup ve ahenginin göstergesidir.

Bir eylemin asıl gayesinin şekilden daha ziyade özünde kutsallığa ulaştırıcı olması gerektiğine vurguyla formun son tahlilde bir nesnenin korunması için icat edilmiş bir muhafaza kabı olduğu, bu kap değerli olsa da korunmaya değer olanın bu formun şekli ya da ambalajı değil içindeki mücevher, yani ruh olduğu da ifade edilmiştir. Ancak bu konuda açık bir tehlikeye işaret edilerek formun gereksiz sayılması halinde ruhun; muhafaza kabı bir kenara atılırsa, mücevherin kaybolabileceği de dile getirilmiştir.⁷⁰ Dolayısıyla lafza olması gereken ihtimamın gösterilmemesi halinde bundan mananın da etkileneyeceği görülmektedir. Zira kabuk olmadan özü muhafaza etmek de mümkün değildir. Bu noktada şeklin koruyucu vasfı daha da belirginleşmektedir. Nitekim Kur'an lafzının günümüze kadar korunarak⁷¹ bize ulaşması keyfiyeti manayı da koruyan en önemli amillerden biri olmuştur.

⁶³İlgili rivayetler için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 221-222.

⁶⁴Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 1/276.

⁶⁵ Ruhi Özcan, *Vahiy Kültürü* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018), 106.

⁶⁶ Osman Keskiöglü, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerîm Bilgileri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.), 198-199.

⁶⁷ Örnekler için bk. Maşallah Turan, "Kur'an'daki İfadelerin Yapısal Özelliklerinin Sağladığı Mana Derinlikleri", *Artuklu Akademi* 4/1 (2017), 21-41.

⁶⁸ Örnekler için bk. Ayfer Şengül, *Bayan Kur'an Kursu Öğreticilerinin Sorunlarla Başa Çıkma Kur'an-ı Kerim'e Başvurmayla İlgili Tutumları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 182; Ergün Tunç, *Yaşanmış Tecrübeler Açısından Kur'an'ın İnsanı Etkileme Gücü* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 46-70.

⁶⁹ Örnek için bk. Ali Köse, *Neden İslâm'ı Seçiyorlar, Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme* (İstanbul: İSAM Yayınları, 1997), 166-157.

⁷⁰ Kaderuddin Ahmed, "Kur'an'ın Muhâfazakar ve Liberal Anlaşılması", çev. Mevlüt Uyanık, *Kur'an'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu* (Ankara: Fecr yayınevi, 2011), 41-57.

⁷¹ Bk. Hicr, 15/9

Nihayetinde Hz. Peygamber'in Kur'an'ı, başta şekli bir unsur gibi gözüken *tertil, teressül, tecvid, med, tahzin, vakf ve ibtidâ, gönül alıcı nağme ile okuma* gibi hususlara riayet ederek muhatapları üzerinde tesir icra eden bir okuyuşla tilavet etmesi⁷², bütün bu şekli unsurların manaya, tefekküre açılan ve onu destekleyen birer pencere olmaları hasebiyle şekil ve ruh birlikteliğinde olduğu gibi lafız-mana birlikteliğini, bunların birbirinden ayrılmaması gerektiğini gösteren en güzel örnek mesabesinde. Kur'an tilavetinde kendi uyguladığı bu şekli hususlara riayeti sahabilerden de bekleyen Hz. Peygamber, tilavet esnasında kalbin Kur'an'la meşgul olmasını istemiş ve kendisi de adeta bu meşguliyetin şahidi olarak uhrevi korku hissettiği ayetlerde Allah'a sığınarak müjdeleyici ayetlerde durup dua etmiş⁷³, bazen de okunan Kur'an'dan etkilenerek ağladığı olmuştur.⁷⁴ Nitekim Hz. Aişe, Hz. Peygamber'in bir gece Bakara, Âl-i İmran ve Nisa surelerini okuduğunu ve bu esnada dua edilecek yerde dua, sığınılacak yerde Allah'a sığındığını ifade etmiştir.⁷⁵ Bütün bunlardan çıkarılması gereken sonuç ne lafız için mananın ne mana için lafzın kurban edilmemesi ve lafız-mana dengesine⁷⁶ riayet etmek gerektiğidir.

6. Kur'an-ı Kerim Eğitim ve Öğretimi Açısından Lafız ve Mana

Lafız ve mana olgularının eğitim ve öğretime bakan yönleriyle birlikte değerlendirilmesi halinde öncelikle İslam toplumlarında dînî eğitimin Kur'an-ı Kerim'in öğretimiyle başlamasının temel mesabesinde olduğu görülecektir. Dolayısıyla bir eğitim zarureti olarak işe lafızla başlamanın, Kur'an'dan muradın ve bizden istenen şeyin sadece tilavet olduğunu göstermediği gibi Kur'an-ı Kerim'i tezekkür ve tedebbür etme zarureti de telaffuz boyutunun önemsiz olduğu anlamına gelmez. Aslında tilavet ve anlama olgularını birbirinin zıddı gibi görmek yerine tamamlayıcısı olarak kabul etmek gerekmektedir.

Örgün eğitimdeki Kur'an dersleri yanında yaygın eğitim kapsamındaki hafızlık Kur'an kurslarında da Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik çalışmaların yapılması gerektiği sık sık dile getirilmektedir. Ancak hafızlık talebelerinin yarım gün *fem-i muhsinden* Kur'an'ı öğrenmeleri yarım gün de *fehmi muhsinle* Kur'an'ı anlamaya çalışıp onun manalar deryasına girmeleri hatta üçüncü olarak bir de *fikh-i muhsin*, yani derin bir idrak ve anlayış sahibi olmaları gerektiği şeklindeki güzel duygu ve temennilerin⁷⁷ öğrencilerden, Kur'an tilavetini öğrenme ya da hıfz aşamasındayken istenmesinin onlar için ağır bir yük olacağı aşikârdır.⁷⁸ Ayrıca Kur'an tilavetinin öğretimiyle başlayan İslâm ilim geleneğinde⁷⁹ ilim yolculuğuna devam edecek olan talebelerin bu temelin üzerine

⁷² Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 21-29.

⁷³ Örnekler için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 225-226.

⁷⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Müsned el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût (Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 1955), 1/380; Buhârî, "Tefsîr", 83; Ebû'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1991), "Salâtü'l-Müsâfirîn", 248; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabellî (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "İlim", 13; Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'an", 5.

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Müsned, 41/155; Ayrıca bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 221.

⁷⁶ Lafız-mana dengesi ve örnekler için bk. Turan, "Kur'an'daki Fasıla Uyumu Bağlamında, Lafız-Mana Dengesi Üzerine Değerlendirmeler"; Yılmaz, "Kur'an-ı Kerim Öğretiminde Lafız ve Mana Bütünlüğü".

⁷⁷ "Diyânet İşleri Başkanı Görmez" (2016). Erişim: 06 Ocak 2020.

⁷⁸ Nitekim Kur'an'ın anlamıyla irtibatları noktasında hafızlık yapan talebeler üzerinde yapılan bir araştırmada verilen cevaplar, onların daha bu konuyla ilgili vukûfiyetlerinin ve bilinçlerinin yeter düzeyde gelişmediğini de göstermektedir. Ankete verilen cevaplar için bk. Yılmaz, "Kur'an-ı Kerim Öğretiminde Lafız ve Mana Bütünlüğü".

⁷⁹ Tecvid ve kıraatle başlayan ilim geleneğinde bir talebenin okuduğu diğer dersler için bk. Düccane Cündioğlu, *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2011), 105-114.

öğrendikleri hemen bütün ilimlerin, Kur'an'ı anlamaya yönelik olduğu görülecektir.⁸⁰ Ama talebelerden henüz hıfz aşamasındayken, nice âlimlerimizin yüzyıllardır anlamak ve anlamlandırmak için gayret göstererek tefsirler yazdığı Allah kelamını anlama gayreti içine girip derin bir idrâk sahibi olmalarının beklenmesinin, güzel görünse de zor bir beklenti olduğu ortadadır. Hafızlık eğitimiyle ilgili yapılan bir araştırmada hıfza hazırlık aşamasında Arapça eğitimi verilmesi ve ezber yapılırken mananın da öğretilmesi önerilmektedir.⁸¹ Bu husus da kanaatimizce hıfz eğitimini sekteye uğratabilecek ve talebelerden daha o aşamada istenmesi zor bir beklentidir.⁸²

Lafzın öğretimi aşaması olan ilk planda lafza odaklanmak gerektiği hususu Kur'an'ın hidayetden uzak kalan insanları ilahi ölçüler çerçevesinde eğitmek, değiştirmek ve dönüştürmek üzere gönderildiği⁸³ gerçeğini değiştirmez. Hatta ders esnasında Kur'an'ın eşsiz lafzıyla tanışan talebenin müstesna manasıyla da zaman zaman buluşturulmasının lüzumunu ve Kur'an talebelerin yetiştirilirken Kur'an ahlakıyla ahlaklanmalarının sağlanmaya çalışılmasının gereğini de ortadan kaldırmaz. Ancak burada Kur'an öğretimine dair aşırı bir beklentiye girildiği ve birçok dersin konusu olan hususların hemen hepsinin Kur'an dersinden beklendiği görülmektedir. Örneğin yapılan bir çalışmada Kur'an öğretiminin kıraat, ezber, meal, tefsir ve tefekkür aşamalarından oluşması gerektiği belirtilerek hâl-i hazırda hafızlık da dâhil Kur'an eğitiminde bunlardan sadece ilk üçünün biraz yapıldığı, diğer boyutların ihmal edildiği belirtilmektedir. Kur'an eğitiminde unutulmuş bir boyut olarak sunulan tefekkür boyutu ise öğrencilerin zaman yetmediği mazeretleriyle tamamen ihmal edildiği ifade edilerek tefekkür boyutu için bazı yöntem önerileri getirilmektedir.⁸⁴ Halbuki bu öneriler, ayetler üzerinde anlayıp düşünmeye yönelik olup tefsir dersinin konu alanı içerisine girmekle birlikte ilahiyat fakülteleri için tasavvuf ve temel islam bilimlerinin diğer bazı birimleri yanında din psikolojisi, din sosyolojisi gibi derslerde de işlenebilecek niteliktedir. İmam hatip ortaokul ve liselerinde de din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri yanında bazıları seçmeli olmakla birlikte temel dini bilgiler, siyer, fıkıh gibi dersler din ve Kur'an'ın tefekkür boyutunun işlenebileceği derslerdir. Üstelik Kur'an kurslarındaki eğitimin tamamen tefekkürden ve olması gerekenden uzak olduğunu söylememiz de mümkün değildir. Çünkü bu kurslarda, derslerin haricindeki zaman diliminde de öğrenciler namaz ve dua gibi ibadetlerle eğitilmeleri yanında yemek yerken, çay içerken hocalarıyla ve büyükleriyle sohbet etme gibi imkanlar elde etmekte ve bu etkileşimle bir hâl eğitiminden geçmektedirler. Diyanet İşleri Başkanlığı da hafızlık kurslarındaki hıfz sürecinde talebelerin dînî duygu ve bilinçlerinin gelişimi için programdaki dini bilgiler dersine ayrı bir ihtimam gösterilmesinin gereğini yaptığı çalışmalarla⁸⁵ personeline hatırlatırken Kur'an-ı Kerim öğrenimi ile

⁸⁰ Nitekim Osmanlı'da mekteplerde Kur'an'ın lafzına dair tecvid ve hurufat öğrenilirken medreselerde Kur'an'ı anlamaya yönelik çabaların ön plana çıktığı görülmektedir. Bk Yaşar, *Kur'an Öğretiminde Metin-Anlam İlişkisi*, 53.

⁸¹ Bk. Suat Cebeci - Bilal Ünsal, "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları", *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/11 (01 Haziran 2006), 42,49.

⁸² Tabii bu önerinin bazı talebelerin zekâ, yaş, ilgi, istek durumlarına göre iyi bir plan dahilinde mümkün olma ihtimali varsa da aynı çalışmada bizzat sahada görev yapan Kur'an Kursu öğrencilerinin çoğunun bunu gerekli görmemesi anlamlıdır.

⁸³ Muhammed Fatih Kesler, "Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e Verilen Hikmet ve Öğretilen Sünnet", *Kilitbahir* 15 (2019), 32.

⁸⁴ Veysel Akkaya, "Kur'an Eğitiminin Unutulmuş Bir Boyutu Kur'an Tefekkürü ve Uygulama Örnekleri", *Yeniden Yapılanmanın Eşiğinde Kur'an Kursları YECDER IV. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Bildirileri*, ed. Şadettin Göksu (İstanbul: YECDER, 2014), 237-244.

⁸⁵ Bk. *Hafızlık Uygulama Esasları*, 2018-2019 Eğitim-Öğretim Yılı Kur'an Kursları Uygulama Esasları. EK-4 (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018).

hafızlık programlarında⁸⁶ sayılan ilke ve amaçlar arasında öğrencilerin Kur'an'la aralarında bir anlam bağı kurarak, ahlaki sorumluluklarının bilincinde bireyler olarak yetiştirilmelerinin de önemine vurgu yapmaktadır. Hatta son yıllarda gerek hafızlık gerekse Kur'an eğitimiyle ilgili yapılan program çalışmalarında Kur'an'ın lafzını öğrenen öğrencilerin mana ile de buluşmaları adına güzel çalışmalar yapılmaktadır. Bu cümleden olarak örgün eğitimle birlikte hafızlık programı uygulama esaslarında⁸⁷ hıfz sürecinde kullanılmak üzere *bazı ayetlere dikkat çekme, sayfanın anlamını özetleme, okunan bölümle ilgili sorular sorma, Kur'an muhtevalı söyleşiler gerçekleştirme* gibi Kur'an'ın anlamını öğretmeye dair etkinlikler de yer almaktadır.

Meselenin başka bir boyutu ise küçük yaşlardaki çocuklardan, yetişkinlere benzer düşünme ve akıl yürütme gibi entelektüel faaliyetler içine girmelerini beklemenin, sadece Kur'an eğitiminde değil eğitimin diğer branşlarında da mümkün olmamasıdır. Örneğin ilkokulda matematiğin çarpım tablosu, dört işlem gibi temel kurallarını öğrenen öğrenciler daha sonraki yıllarda ileri düzey matematik konularına geçmektedir. Dolayısıyla özellikle ilk çocukluk yıllarında olmak üzere çocukların eğitiminde dinî açıklama ve izahlar yerine dinin duygu boyutunun ön plana çıkarılması, çocukların yanlış fikir, korku ve kuşku geliştirmelerinin önüne geçecektir. Nitekim Nuh Tufanı hikâyesini dinleyen bir çocuğun *"bu nasıl baba! ne olursa olsun çocuğunu terk etmemeliydi"* şeklinde tepki vermesi⁸⁸ çocuğun zihninin inancın değer ve ölçüsünü anlayacak kapasiteye gelmediğini ve buna benzer sebeplerle de daha eğitim aşamasında özellikle çocukların eğitiminde her lafzî okumanın ardından muhakkak mananın da verilmesi gerektiği anlayışının yanlışlığı ortaya çıkmaktadır. Üstelik din dili ancak belli bir tecrübe, birikim, bilgi ve olgunlukla anlaşılabilir sembolik anlatımlarla dolu olup dînî metinler benzetme, mecaz, kinâye gibi birçok edebî unsurun da kullanıldığı metinlerdir.⁸⁹ Dolayısıyla henüz bir olayın nedenini sonucunu tam olarak ortaya koymaktan âciz çocuklardan belâğat şaheseri ve numunesi olan Kur'an'ı anlamalarını beklemek doğrusu öncelikle çocuklara haksızlıktır. Özellikle hafızlık kurslarında talebelerin sürekli ezber yapmakla meşgul olması ve belli bir zaman aralığında belli sayfaları ezberleme zarureti, başka meşgaleleri bırakmayı⁹⁰ ve talebelerin yoğun bir şekilde çalışmasını gerektirmektedir. Nitekim Kur'an kurslarıyla ilgili yapılan bir araştırmada kurslarda görevli hocaların en fazla eksikliğini hissettiği şeylerin başında Arapça, tefsir, meal bilgisi gelmekte, üstelik %28,5 katılımcı Kur'an'ı anlamaya yönelik bir çaba noktasında pek vakit bulamadıklarını ifade ederken, hafızlık kurslarında görevli hocalar da sürekli ve yoğun bir tempoyla ezbere yoğunlaştıklarını ve bu sebeple meal bilgisine hatta temel dînî bilgilere pek vakit kalmadığını, ama bunun için talebelerini hafızlık sonrası Arapça öğrenip tefsir okumaya teşvik ettiklerini belirtmişlerdir.⁹¹ Öğrenciler üzerinde yapılan bir araştırmada hocaların, hafızlık aşamasında öğrencilerin ezberlediği ayetlerin anlamından çoğunlukla

⁸⁶ *Hafızlık Eğitimi Programı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010).

⁸⁷ *Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Projesi Uygulama Usul ve Esasları* (Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2018).

⁸⁸ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 45,87.

⁸⁹ Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*, 105,167.

⁹⁰ Nitekim bu hakikati ifade etmek üzere eskiler, "hafızlık kuma istemez" derlerdi. Hatta 1847 talimatında Kur'an öğrenen talebelere yazı da öğretilmesi hocalardan istenirken bunun Kur'an öğretimini engellemeden yapılması istenmiştir. Talimat için bk. Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5/5 (1994), 1-47.

⁹¹ Şengül, *Bayan Kur'an Kursu Öğreticilerinin Sorunlarla Başa Çıkma Kur'an-ı Kerim'e Başvurmayla İlgili Tutumları*, 147-153,173.

bahsetmediği sonucuna varılması,⁹² başka hakikatler yanında hıfz sürecindeki hafızlık yapan talebelerin ezber yapma dışında başka meşguliyetlere zamanlarının olmadığını da göstermektedir.

Bir başka nokta ise talebelerin eğitim zaruretine binaen başta sadece lafızla uğraşiyor görünmelerine rağmen mana boyutunu, sonraki eğitimlerinde veya diğer derslerle ve ders harici İslam ahlakının anlatılması ve yaşanmasıyla tamamlamaları ve bu yollarla birlikteliğin sağlanmasıdır. Hatta Osmanlı'nın son zamanlarında medreseleri ıslah için öne sürülen programlardan birinde bugün bile hâlâ tatbik edilmeyen Kur'an-ı Kerim'i tercümesiyle birlikte okuma dersinin olduğu ifade edilerek bu dersin günümüzde de okullara konulması gerektiği öne sürülebilir.⁹³ Zira böyle bir dersin, lise düzeyinde seçmeli bir ders olarak da olsa konulması öğrencilerin Kur'an'ı tanıma ve Kur'an kültürü edinmeleri adına önemli bir merhale kazanmalarına vesile olacaktır. Nitekim toplumda Kur'an'ı anlama noktasındaki gayret eksikliği ve birçok kimsenin Kur'an-ı Kerim'in mealini kısmen de olsa hiç okumaması, anlaşılacak ve hükümleri tatbik edilmek üzere indirilen bir kitap için talihsizlik olup ilgili çevrelerin bunun çareleri ve toplumun Kur'an'ın anlamıyla da buluşturulması için gerekli çalışmaları yapmasının zaruretini göstermektedir.⁹⁴ Ancak bunu yapmak lafzı ikinci plana atmayı, ihmal edilebilir olarak görmeyi ve mevcut Kur'an derslerini meal dersleri haline getirmeyi gerektirmez. Hatta meallerle ilgili Kur'an kursu öğrencileriyle yapılan mülakatlardan birinde bir katılımcının Kur'an'ın Türkçe mealini okurken Allah'ın kelamı olarak düşünmediğini ama kendi orijinal lafzından okuyunca onun Allah'ın kelamı olduğunu daha iyi hissettiğini ifade etmesi⁹⁵ düşündürücüdür. Ayrıca lafzının icazı sebebiyle Kur'an'ın tam bir tercümesi de mümkün değildir. Kur'an lafzının emsalsiz bir gül farz edilmesi halinde onun en güzel tercümesi bile maharetli bir elin yaptığı resmi hüviyetinde olacak ve resimde ise gülün aslında olan madde, kuvvet, rayiha vb. özellikler bulunmayacaktır.⁹⁶ Dolayısıyla hiçbir mealin Kur'an yerine konulamayacağı hakikati yanında günümüzde Kur'an hakkında pek çok tartışmanın mealler üzerinden yürütülmesi gibi sebepler, meal kullanımı⁹⁷ noktasında çok titiz ve hassas olmayı da gerektirmektedir.

Sonuç olarak lafız-mâna ekseninde Kur'an eğitimi hakkında şunları söylemek mümkündür: çocukların eğitiminde bilgiden ziyade duygusal boyutun ön plana çıkarılması zarureti, ayrıca çocukların akıl seviyelerinin Kur'an'ın anlam dünyasına henüz hazır olmaması gibi gerekçelerle küçük yaşta için Kur'an eğitiminde lafzın güzel yöntemlerle sunumuna dikkat etmek ve zaman zaman anlayış kapasitelerine uygun kıssa ve ayetlerden Kur'an'ın anlam dünyasının zenginliklerini

⁹² Yılmaz, "Kur'an-ı Kerim Öğretiminde Lafız ve Mana Bütünlüğü", 233.

⁹³ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 243.

⁹⁴ Nitekim Diyanet hafızlara yönelik olarak Kur'an'ı anlama öğretim programı da geliştirip pilot olarak seçilen bazı kurslarda uygulamaya koymuştur. Ayrıntılar için bk *Kur'an'ı Anlama Temel Öğretim Programı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2019).

⁹⁵ Elif Kılıç, *Kur'an Okumanın Ergenlik Dönemi Bireyleri Üzerindeki Etkileri*. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 38-39.

⁹⁶ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/14.

⁹⁷ Hatta yapılan bir araştırmada ortaöğretim öğretmenlerinden bazıları mealleri aktarırken seviyeye göre ayarlayabilme endişesiyle çok zorlandıklarını ve çocuklara yönelik bir meal çalışmasının zaruretini dile getirmişlerdir. Bk. Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri*, 217.

bir vaaz ve sohbet⁹⁸ üslûbuyla tattırmak ve paylaşmak gerekmektedir. Daha sonra da bu eğitimin çocukluktan gençlik ve yetişkinliğe doğru her yükselen aşamasında insanın büyüdükçe daha çok anlam arayan bir varlık olması hasebiyle lafızla beraber tattırılan mana inceliklerinin dozu artırılmalı ve gerekli aklî olgunluğa ulaştığı düşünülen yetişkinlere lafzın öğretimi asıl olmak şartıyla⁹⁹ Kur'an ayetlerinin derinlikleri, eğitim süreci boyunca hissettirilmelidir. Bunları yaparken de Kur'an'ın bütünüyle lafız ya da sadece manadan ibaret olduğu izlenimini vermemeye, aksine her ikisinin mucizliğini ve bütünlüğünü hissettirmeye, özellikle çocuklar ve gençler için anlamı paylaşılacak olan ayetlerin çok iyi seçilmesine ve ayetlerin mealinin okunması yerine mefhumunun anlatılması gibi hususlara dikkat etmek gerekir.

Özellikle meseleyi resmî bir örgün eğitim dersini değerlendirdiğimizi unutmadan ele aldığımızda sınırlı bir ders saatinin imkanları içerisinde lafzın bütün hususiyetlerini öğrenciye aksettirip manayı da verebilmek pek imkân dahilinde görülmemekte, hatta birçok örneklerine rastlandığı gibi lafzın öğretiminin ihmal edilmesine sebep olabilmektedir. Bunun yerine Kur'an eğitiminin lafzî boyutunu temel olarak görüp önce temeli inşâ etmeyi ve aklî, bedenî olgunluğun imkânı nispetinde peyderpey Kur'an'ın manasının eşsiz güzelliklerini zaman zaman hissettirmeyi ikame edebileceğimiz gibi lafzın öğretiminin derse konu olması gibi manayı öğretim için de ayrı bir ders konulmasını teklif edebiliriz.¹⁰⁰ Tefsir, hadis, fıkıh gibi derslerin hemen hepsinin sonuçta Kur'an'ı daha iyi anlamaya yönelik dersler olması hasebiyle Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik talep ve beklentilerin biraz da bu alanlarda aranması gerektiğini ilave edebiliriz. Kur'an'ı, mana ve mefhumunu anlamaksızın ezberlemenin insan hayatında pratik fayda sağlamadığını yaygın bir kanaat olarak dile getirenlerin olması¹⁰¹, eğitim sürecinden ziyade hafızlara, hafızlık sonrasında sahip çıkma, onları takip etme ve yine onlara bu temel bilgilerin üzerine inşa edecekleri İslami ilimleri kazandırma noktalarındaki zaafiyetlere yoğunlaşılmasının gereğini hatırlatmaktadır.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'in tilavet ve öğretiminin, ilk asırlardan bu yana İslam toplumlarında eğitim ve öğretimin temeli olarak görülmesine ve çocuk eğitiminin bu ilahi kitabın lafzının öğretimiyle başlatılmasına rağmen günümüzde Kur'an-ı Kerim'in mana boyutunun ön plana çıkarılarak telaffuz boyutunun ikinci plana itilebilir olarak görülmesi, nasrlara da tarihi tecrübeye de uygun düşmemektedir. Kur'an-ı Kerim'in lafzî eğitimi onu anlamayı nakzetmediği gibi onun üzerinde tedebbür ve tefekkür etmeye engel değildir. Bu konuda olması gereken lafız ile anlamı çatıştırma yerine ikisine de gerekli ihtimamın gösterilmesidir.

⁹⁸ Eğitim ve Öğretim metodu olarak sohbeti kullanmanın gerekliliğine dair bk. Nebi Bozkurt, "Yetişkin Eğitim-Öğretim Metodu Olarak Sohbet", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, ed. Faruk Bayraktar (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 187-200.

⁹⁹ Bunu şart koşmamızın sebebi günümüzde gerek İHL gerek ilahiyat mezunu birçok öğrencinin en çok ihtiyaç duyduğu ve sıkıntısını çektiği şeylerin başında Kur'an tilavetinin gelmesi ve öğrencilerin konuşup tartışacak, fikir teatisinde bulunacak daha pek çok dersinin bulunmasıdır.

¹⁰⁰ Nitekim Kur'an Kursu öğrencilerinin de Kur'an dersleri haricinde konulmasını en çok istedikleri dersin Kur'an meali dersi olduğu görülmektedir. Bk. M. Faruk Bayraktar, *Eğitim Kurumu Olarak Kur'an Kursları Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Yıldızlar Matbaası, 1992), 100; Ayrıca seçmeli derslerle ilgili bir araştırmada seçmeli Kur'an derslerinde meale zaman kalmadığı, bunun için ayrı bir ders olması gerektiği öğrenciler tarafından da dile getirilmiştir. Bk. Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri*, 101.

¹⁰¹ Cebeci - Ünsal, "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları", 31.

Kur'an-ı Kerim okumanın lafzî, mana odaklı, hayata yansıtma şeklindeki okunma keyfiyetlerinin hepsinin değerli ve önemli olduğu âşikârdır. Kur'an eğitim ve öğretimi için eğitimin ilk safhalarında lafzî okumaya ve mahreç, telaffuz, tecvid gibi gerekliliklere ağırlık verilmesinin mana ve hayata yansıtma keyfiyetlerinin önüne geçtiği anlayışı doğru bir anlayış olmayıp Kur'an'ın kendine has ifade ve okunuş biçimiyle okunması da bir ibadettir. Üstelik lafzî, mana odaklı, hayata yansıtma şeklindeki bu okuma biçimleri, birbirlerinin zıddı değil tamamlayıcısı olma hüviyetine sahiptir. Lafız eğitimi anlamındaki Kur'an eğitimi, muciz kelamın doğru seslendirilip onunla ibadetin sahihliği açısından önemli olduğu kadar imam hatip, ilahiyat gibi kurumların mezunlarının hem eğitim-öğretim hem de cami hizmetlerinde istihdam edilmesi sebebiyle de elzemdir.

Örgün eğitim programlarında Kur'an'ın lafzî eğitimi amacıyla konulan Kur'an-ı Kerim derslerinin meal ya da din kültürü dersleri haline getirilmesi ve başka nedenlerle birlikte bu problemin de öğrencilerin Kur'an eğitimi noktasında istenen seviyeye ulaşmasını engellemesi bu konuda asıl problemi teşkil etmektedir. Kur'an'ın mana boyutunun öğretilmesinin öneminin de altını çizmekle birlikte elifba, yüzüne okuma, tecvid, ezber ve talim öğrenme alanlarından oluşması gereken Kur'an derslerinde mealin de bir öğrenme alanı olarak belirlenip dersin temeli haline getirilmesi kanaatimizce Kur'an derslerinin sınırlarını aşan bir hüviyete sahiptir. Bu sebeplerle Kur'an'ın anlam boyutuna dair beklentilerin, Kur'an derslerinden ziyade gerek imam hatip gerekse ilahiyat fakültelerinin programlarında var olan Arapça, tefsir, fıkıh, kelam, hadis, tasavvuf, İslam düşüncesi gibi derslerde yoğunlaşması daha doğru olacaktır. Ayrıca Kur'an'ın lafzını öğretmeye yönelik dersler olduğu gibi meal derslerinin de imam hatiplerde zorunlu diğer liselerde seçmeli ders olarak müfredata ilave edilmesi daha kalıcı bir çözüm olacaktır. Ancak konulacak bu dersin hem program muhtevasının çok iyi oluşturulması hem de dersi işleyecek öğreticilerin gerçekten ehliyet sahibi olmaları gerekmektedir. Hatta bu konuda daha elzem ve öncelikli olan husus, Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Kur'an öğretmekle görevli öğreticiler ile orta öğretimde Kur'an derslerine giren öğretmenlerin Arapça bilgileri ve dolayısıyla Kur'an'ı anlayarak okuma ve bunu da öğrencilere dersi içi uygulama olarak aktarma becerilerini geliştirecek düzenlemeler yapılmasıdır.

Kaynakça

- Abdulahid, Seyyid Ahmed. "Kur'an'ı Kerim'de Okuma (Kıraat) Lafızları". çev. Ali Akpınar. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (15 Aralık 1998), 199-235.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned el-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût. 6 Cilt. Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 1955.
- Ahmed, Kaderuddin. "Kur'an'ın Muhâfazakar ve Liberal Anlaşılması". çev. Mevlüt Uyanık. *Kur'an'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu*. 41-57. Ankara: Fecr yayınevi, 2011.
- Akkaya, Veysel. "Kur'an Eğitiminin Unutulan Bir Boyutu Kur'an Tefekkürü ve Uygulama Örnekleri". *Yeniden Yapılanmanın Eşiğinde Kur'an Kursları YECDER IV. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Bildirileri*. ed. Şadettin Göksu. 237-244. İstanbul: YECDER, 2014.
- Akyürek, Süleyman (ed.). *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? Sorunlar ve Çözümleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Akyüz, Yahya. "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5/5 (1994), 1-47.
- Alemdar, Yusuf. "İlahiyat Fakültelerinde Kur'an Dersleri ile İlgili Problemler ve Çözüm Önerileri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2008), 177-212.

- Aşlamacı, İbrahim. *Paydaşlarına Göre İmam Hatip Ortaokullarında Din Eğitimi*. İstanbul: DEM Yayınları, 2017.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Bahçekapılı, Mehmet. *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*. İstanbul: İlke Derneği, 2013.
- Bayraktar, M. Faruk. *Eğitim Kurumu Olarak Kur'an Kursları Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Yıldızlar Matbaası, 1992.
- Benli, Abdullah. "İlahiyat Fakültelerinde Yürütülen Kur'an Okuma ve Tecvid Dersleri için Bir Program Önerisi". *Bilimname XXVIII/* (2015), 125-165.
- Beyzâvî, Nasîruddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muammed. *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabi, 1418.
- Bozkurt, Nebi. "Yetişkin Eğitim-Öğretim Metodu Olarak Sohbet". *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*. ed. Faruk Bayraktar. 187-200. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki - Muhibbüddin El- Hatip. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980.
- Cebeci, Suat - Ünsal, Bilal. "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/11 (01 Haziran 2006), 27-52.
- Cündioğlu, Düccane. *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2011.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an Okuma Esasları*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Çollak, Fatih. "Kur'an-ı Kerim Öğretim Teknikleri". *Etkili Din Öğretimi*. ed. Şaban Karaköse. 510-518. İstanbul: TİDEF Yayınları, 2010.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said b. Osman. *el-Beyan Fî Addi Âyi'l-Kur'an*. thk. Ğânim Kaddûrî Hamed. Kuveyt: Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, 1994.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabellî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Elmalılı Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Fırat, Yavuz. "Kur'an'ı Kerim'i Okuma, Ezberleme ve Anlamını Öğrenme Üzerine". *Bilimname* 1 (2012), 7-33.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Ahmet. *İhyâü Ulûmi'd-dîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-Ayn Müratteben Alâ Hurûfi'l-Mu'cem*. thk. Abdülhamid Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, 2002.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV, 2000.
- Işık, Emin. "Tarihî Gelişimi İçinde Kur'an Öğretimi". *Kur'an Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik*. 65-69. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn-i Mâce*. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1953.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*. thk. Ali Muhammed Dabbâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, ts.
- Jaschke, Gotthard. *Yeni Türkiye'de İslamlik*. çev. Hayreddin Örs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Kahveci, Nuri. "Lafız Mana İlişkisi Bağlamında İşaretin Delaleti". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7/14 (2009), 185-202.

- Keskiöglü, Osman. *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerîm Bilgileri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.
- Kesler, Muhammed Fatih. "Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e Verilen Hikmet ve Öğretilen Sünnet". *Kilitbahir* 15 (2019), 7-36.
- Kılıç, Elif. *Kur'an Okumanın Ergenlik Dönemi Bireyleri Üzerindeki Etkileri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kılıç, Mustafa. "İmam-Hatip Ortaokul ve Liselerinde Kur'ân Eğitimi Üzerine Bir Araştırma". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (2014), 69-106.
- Koştaş, Münir. "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (1990), 1-27.
- Kotan, İlhami. *Ortaöğretimde Bazı Seçmeli Dini Derslere İlişkin Öğrenci Öğretmen ve Yönetici Görüşlerinin İncelenmesi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Köse, Ali. *Neden İslâm'ı Seçiyorlar, Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1997.
- Maşalı, Münteha. "Kur'an Okumanın Keyfiyeti ve Okuma Düzeyleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi". *Usul İslam Araştırmaları* 15/15 (2011), 75-89.
- Meydan, Hasan. "Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinde Karşılaşılan Problemler (Öğretmen Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma)". *Turkish Studies* 10/3 (2015), 673-694.
- Müdürlüğü, Din Öğretimi Genel. "Ders Kitapları". Erişim 11 Haziran 2021. <http://dogm.meb.gov.tr/www/ders-kitaplari/icerik/15>
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref b. Mûrî. *et-Tıbyan fî âdabi Hameleti'l-Kur'an*. thk. Muhammed el-Haccâr. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1996.
- Okcu, Abdülmecit. "Kur'an'ın Lafız-Mana ve Kıraat Yönünden İ'cazı/Eşsizliği". *Ekev Akademi Dergisi* 3/2 (2001), 73-90.
- Özcan, Ruhi. *Vahiy Kültürü*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekr es. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Şuayb Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2008.
- Şenat, Fatma Asiye. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin "Anlayarak Kur'an Okuma" Durumları Üzerine Boylamsal Perspektifli Bir Anket Çalışması". *Turkish Studies* 12/10 (2017), 291-310.
- Şengül, Ayfer. *Bayan Kur'an Kursu Öğreticilerinin Sorunlarla Başa Çıkma Kur'an-ı Kerim'e Başvurma İlgili Tutumları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Temel, Nihat. *Kırâat ve Tecvid İstılahları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. Sevre es-Sülemi. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Maruf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslami, 1996.
- Tunç, Ergün. *Yaşanmış Tecrübeler Açısından Kur'an'ın İnsanı Etkileme Gücü*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Turan, Maşallah. "Kur'an'daki Fasıla Uyumu Bağlamında, Lafız-Mana Dengesi Üzerine Değerlendirmeler". *Turkish Studies* 13/17 (2018), 301-320.

- Turan, Maşallah. "Kur'an'daki İfadelerin Yapısal Özelliklerinin Sağladığı Mana Derinlikleri". *Artuklu Akademi* 4/1 (2017), 21-41.
- Turan, Maşallah. "Kur'an'ın Lafızlarının İlahi Olup-Olmadığı Üzerine Mülâhazalar". *Social Sciences Studies Journal* 5/37 (2019), 3154-3169.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Aşk Ahlakı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.
- Yaşar, Mehmet. *Kur'an Öğretiminde Metin-Anlam İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Yılmaz, Nazif. "Kur'an-ı Kerim Öğretiminde Lafız ve Mana Bütünlüğü". *Yeniden yapılanmanın Eşiğinde Kur'an Kursları*. ed. Şadettin Göksu. 225-236. İstanbul: YECDER, 2014.
- Yılmaz, Nazif - Yiğit, Hulusi. "İmam Hatip Liselerinde Kur'an-ı Kerim Öğretimi Nasıl Olmalı- Müzakereler". *İmam Hatip Liselerinde Meslek Dersleri Öğretimi Nasıl Olmalı?* 42-47. İstanbul: DEM Yayınları, 2006.
- Yiğit, Metin. "İmam Şafî'de Arapça Vurgusu ve Lafız-Mana Dengesi". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2009), 55-86.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murteza el-Huseynî. *Tâcül'Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdülfettah el-Huluv. Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1997.
- Zengin, Zeki Salih. *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Zerkeşi, Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh. *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'an*. Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebi, 1943.
- Anadolu İmam Hatip Liseleri Kur'an-ı Kerim Dersi Öğretim Programı*. Millî Eğitim Bakanlığı, 2016. https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_08/17174905_KuraniKerim_AYHL_YeniYYretimProgramY_2016.pdf
- "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim ve İmtihan Yönetmeliği". *Resmî Gazete* 7326 (19 Haziran 1950), 18641-18642.
- "Diyanet İşleri Başkanı Görmez". 2016. Erişim 06 Ocak 2020. <https://www.pusulahaber.com.tr/diyanet-isleri-baskani-gormez-446913h.htm>
- Hafızlık Eğitimi Programı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010.
- Hafızlık Uygulama Esasları*. 2018-2019 Eğitim-Öğretim Yılı Kur'an Kursları Uygulama Esasları. EK-4. Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018.
- "İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun". *Resmî Gazete* 28261 (11 Nisan 2012).
- "İmam Hatip Ortaokulları, Anadolu Lisesi, Hazırlık Sınıfı Bulunan Anadolu Lisesi, Sosyal Bilimler Lisesi, Fen Lisesi, Anadolu İmam Hatip Lisesi, Uluslararası Anadolu İmam Hatip Lisesi, İlköğretim Kurumları (İlkokul ve Ortaokul), Spor Lisesi, Güzel Sanatlar Lisesi Haftalık Ders Programları". *MEB Tebliğler Dergisi* 81/2726 (Mart 2018), 1801-1835.
- Kur'an'ı Anlama Temel Öğretim Programı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2019.
- Ortaokul-İmam Hatip Ortaokulu Kur'an-ı Kerim Dersi Öğretim Programı (5-8.sınıflar)*. Millî Eğitim Bakanlığı, 2017. https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_08/18110258_Secmeli_KuraniKerim_YHOveORTAOKUL.pdf

Ortaöğretim Kur'an-ı Kerim Dersi (9-12. Sınıflar) Öğretim Programı. Millî Eğitim Bakanlığı, 2017.
http://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_08/17175645_Secmeli_KuraniKerim_ORTA_YRETYM.pdf

Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Projesi Uygulama Usul ve Esasları. Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2018. http://dogm.meb.gov.tr/orgun_egitimle_birlikte_hafizlik.pdf

“Tevhid-i Tedrisat Kanunu”. Resmî Cerîde 63 (06 Mart 1340).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928. Matbûât Müdîriyyet-i Umûmiyyesi, ts.